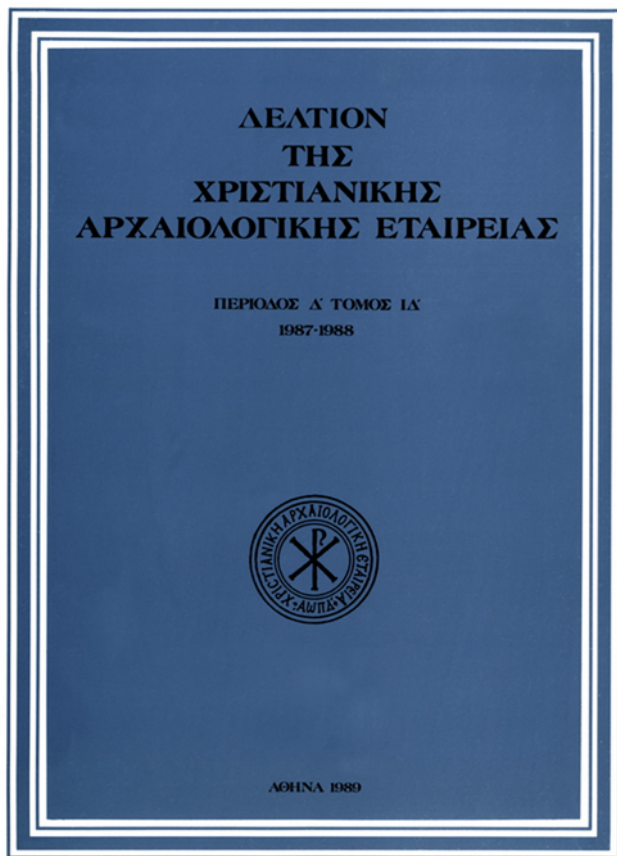

Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας

Τόμ. 14 (1989)

Δελτίον ΧΑΕ 14 (1987-1988), Περίοδος Δ'

Νεώτερα στοιχεία για την οικοδομική ιστορία του καθολικού της Νέας Μονής Χίου

Σωτήρης ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ

doi: [10.12681/dchae.1012](https://doi.org/10.12681/dchae.1012)

Βιβλιογραφική αναφορά:

ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ Σ. (1989). Νεώτερα στοιχεία για την οικοδομική ιστορία του καθολικού της Νέας Μονής Χίου. *Δελτίον της Χριστιανικής Αρχαιολογικής Εταιρείας*, 14, 159-172. <https://doi.org/10.12681/dchae.1012>

ΔΕΛΤΙΟΝ ΤΗΣ ΧΡΗΣΤΙΑΝΙΚΗΣ ΑΡΧΑΙΟΛΟΓΙΚΗΣ ΕΤΑΙΡΕΙΑΣ

Νεώτερα στοιχεία για την οικοδομική ιστορία του
καθολικού της Νέας Μονής Χίου

Σωτήρης ΒΟΓΙΑΤΖΗΣ

Δελτίον ΧΑΕ 14 (1987-1988), Περίοδος Δ' • Σελ. 159-172

ΑΘΗΝΑ 1989

ΝΕΟΤΕΡΑ ΣΤΟΙΧΕΙΑ ΓΙΑ ΤΗΝ ΟΙΚΟΔΟΜΙΚΗ ΙΣΤΟΡΙΑ ΤΟΥ ΚΑΘΟΛΙΚΟΥ ΤΗΣ ΝΕΑΣ ΜΟΝΗΣ ΧΙΟΥ*

Το εξαιρετικό αυτό μνημείο της μεσοβυζαντινής ναοδομίας και τέχνης έχει επανειλημμένα δημοσιευτεί, παλαιότερα από τον Strzygowski¹, τον Th. Schmit² και τον Α. Κ. Ορλάνδο³, ενώ στη νεότερη εποχή υπάρχουν οι πλήρεις και εμπειριστατωμένες μελέτες του Χ. Μπούρα⁴, που μελέτησε το μνημείο από την πλευρά της αρχιτεκτονικής, και της Ντ. Μουρίκη⁵, που αναφέρεται στον ψηφιδωτό διάκοσμο. Για το λόγο αυτό η συνολική περιγραφή του μνημείου είναι τελειώς έξω από τους σκοπούς της μελέτης αυτής και αναφορά στοιχείων της ιστορίας του θα γίνει μόνον εφόσον αυτά χρησιμεύουν στην ερμηνεία των παρατηρήσεων που έγιναν στη στέγη του εσωνάρθηκα, κατά τη διάρκεια των εργασιών το καλοκαίρι του 1987⁶.

Η ίδρυση της μονής και η έναρξη των εργασιών για την κατασκευή του καθολικού αρχίζει, ως γνωστόν⁷, με αυτοκρατορική χορηγία, με την άνοδο στο θρόνο της Κωνσταντινούπολης του Κωνσταντίνου Θ' του Μονομάχου (1042-1055), πιθανώς το 1043, και συνεχίζεται κατά τη βασιλεία της Θεοδώρας (1055-1056). Οι τεχνίτες και ορισμένα από τα υλικά μεταφέρθηκαν από την Πρωτεύουσα. Στα 1049 γίνονται τα εγκαίνια, πράγμα που σημαίνει ότι κάποιο σημαντικό τμήμα των εργασιών αποπερατώθηκε. Η παράδοση διασώζει την πληροφορία ότι η κατασκευή διεκόπη και συνεχίστηκε αργότερα από την αυτοκράτειρα Θεοδώρα. Σε σύντομο χρονικό διάστημα το μοναστήρι παρήκμασε (πιθανώς μάλιστα να ερημώθηκε το 1093), όμως το καθολικό έφθασε σε σχετικά καλή κατάσταση μέχρι τις αρχές του 19ου αιώνα, παρά τις διαδοχικές φάσεις ακμής και παρακμής της Νέας Μονής. Το 1822 όμως, όπως και το 1828, υφίσταται διαδοχικές λεηλασίες από τους Τούρκους ατάκτους, που έφθασαν μέχρι την αφαίρεση των μολυβδοφύλλων της κάλυψης και τον εμπρησμό. Το 1857 υφίσταται εκτεταμένες επισκευές από τον καθηγούμενο Φωτεινό, ολέθριες για την εμφάνιση του μνημείου. Τέλος, ο καταστρεπτικότετος σεισμός του 1881 —όποτε κατέρρευσε ο κεντρικός τρούλος και μέρος της κάλυψης του Ιερού Βήματος—, καθώς και η ατυχής ανακατασκευή που επακολούθησε, το 1891, ολοκλήρωσαν την εικόνα που εμφανίζει σήμερα. Για λόγους εποπτικούς δημοσιεύεται η νότια όψη του μνημείου (Εικ. 1).

Τον Ιούνιο του 1987, σε εργασίες ανακεράμωσης της δικλινούς στέγης του εσωνάρθηκα, αποκαλύφθηκε ότι αυτή δεν επαπτόταν απευθείας στους θόλους, αλλά τα κεραμίδια είχαν διαστρωθεί πάνω σε μια, τελειώς

αποσαθρωμένη, δικλινή ξυλοκατασκευή (Εικ. 2). Την αποτελούσαν δοκάρια μήκους έξι μέτρων στηριγμένα με τη μία τους άκρη στους πλάγιους τοίχους του εσωνάρθηκα, και με την άλλη σε έναν τοίχο κατασκευασμένο επάνω ακριβώς στο διαμήκη άξονα του μνημείου. Ενδιάμεσοι πρόχειροι πεσσοί παρελάμβαναν μέρος του βάρους της στέγης. Μετά την αφαίρεση της ξυλοκατασκευής αυτής και τον καθαρισμό των δομικών μερών, αποκαλύφθηκαν ενδιαφέροντα στοιχεία για την οικοδομική ιστορία του ναού, που θα παρουσιαστούν παρακάτω.

Κατ' αρχήν ο διαμήκης αυτός τοίχος (που τμήμα του αφαιρέθηκε για τις ανάγκες αποκατάστασης της στέγης) αποδεικνύεται ότι ήταν τελειώς νεωτερικός, πρόχειρα κτισμένος από παλαιότερο οικοδομικό υλικό σε δεύτερη χρήση (Εικ. 3). Μεγάλο μέρος του ήταν δυνατόν να αναγνωρισθεί ότι προερχόταν από το ίδιο το καθολικό. Βρέθηκαν μάρμαρα από δάπεδα και ορθομαρμαρώσεις, που το πάχος τους κυμαινόταν από 3-10 εκ., ζεύξεις, επίκρανα μαρμάρινα, αλλά και πολλά τούβλα διαστάσεων 30×30 εκ. και λίθοι με απροσδιό-

* Η εργασία αυτή παρουσιάστηκε για πρώτη φορά στο Όγδοο Συμπόσιο Βυζαντινής και Μεταβυζαντινής Αρχαιολογίας και Τέχνης, το Μάιο του 1988 στην Αθήνα, βλ. Πρόγραμμα και περιλήψεις ανακοινώσεων, σ. 33. Θερμά ευχαριστώ τον καθηγητή Χαράλαμπο Μπούρα για τη βοήθειά του και τις υποδείξεις του κατά την εκπόνηση της εργασίας, το Χαράλαμπο Πέννα, Έφορο της 3ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων Χίου, για τη βοήθειά του κατά τη διάρκεια των επί τόπου εργασιών, τη συνάδελφο και φίλη Άννα Παπανικολάου για τη βοήθειά της στη συλλογή στοιχείων και την Γεωργία Κούρτη, σχεδιάστρια της ΥΠΠΟ/ΔΑΒΜΜ, για την εκπόνηση μέρους των σχεδίων.

1. J. Strzygowski, Nea Moni auf Chios, BZ V (1896), σ. 140-157, πίν. I-III.

2. Th. Schmit, Η Νέα Μονή, IRAIK XVII (1914), σ. 105-176.

3. A. C. Orlandos, Monuments byzantins de Chios, II: Planches, Athènes 1930.

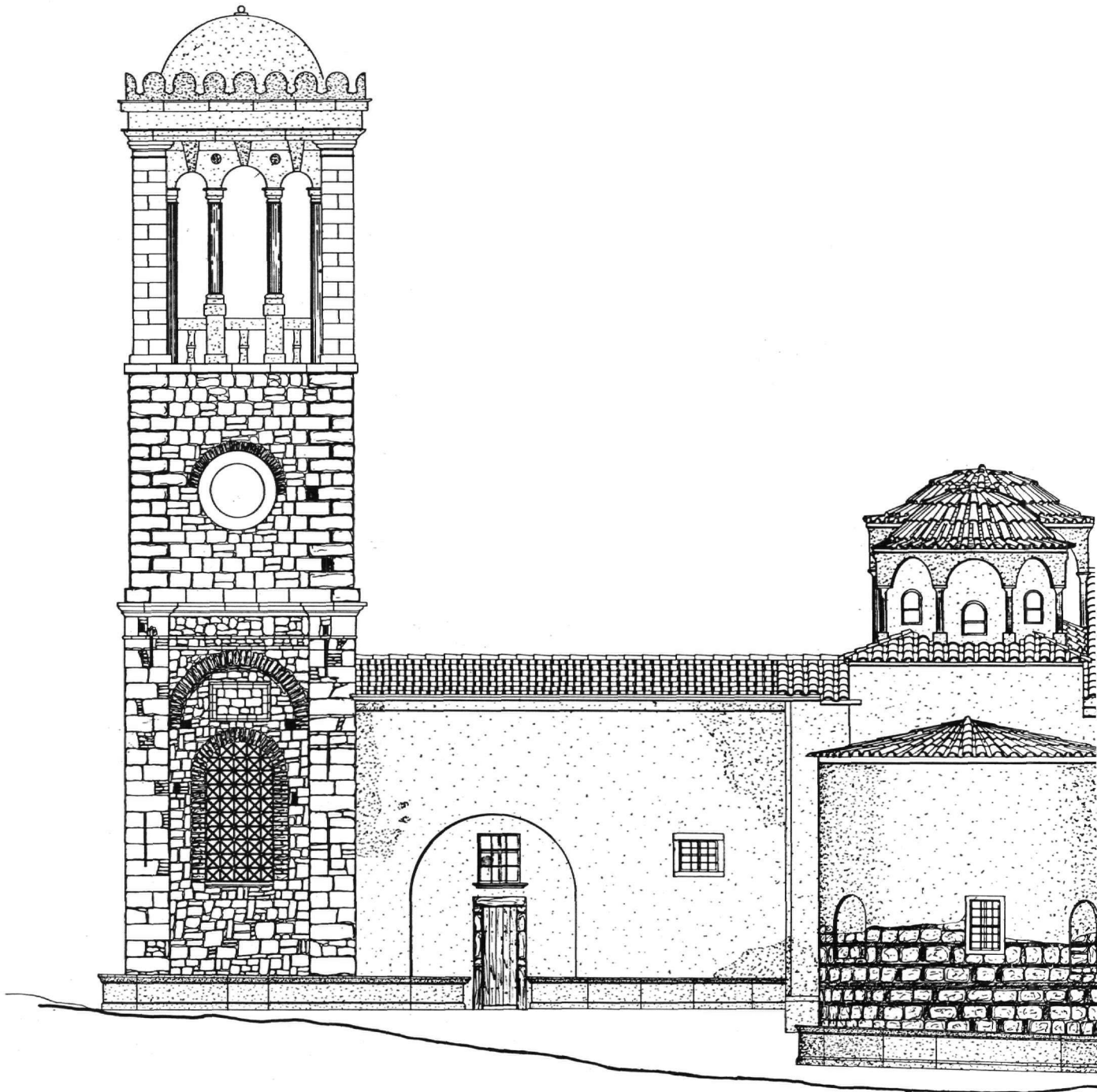
4. Χ. Μπούρας, Η Νέα Μονή της Χίου. Ιστορία και αρχιτεκτονική, Έκδοση Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος, Αθήνα 1981.

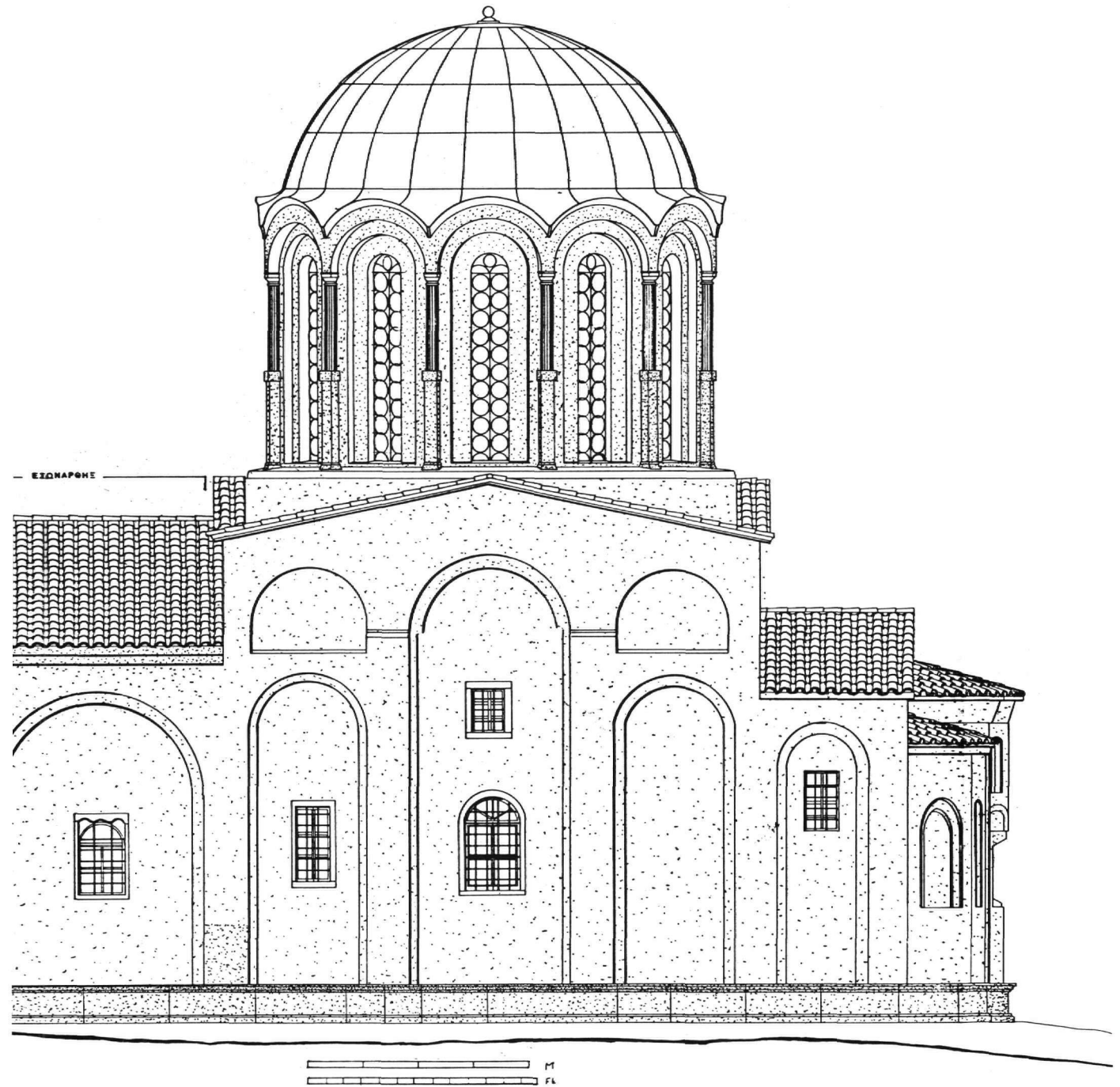
5. Ντ. Μουρίκη, Τα ψηφιδωτά της Νέας Μονής Χίου. Εμπορική Τράπεζα της Ελλάδος, Αθήνα 1985.

6. Τον Ιούνιο του 1987 έγιναν με έξοδα της Εμπορικής Τράπεζας της Ελλάδος και με συνεργεία της 3ης Εφορείας Βυζαντινών Αρχαιοτήτων οι παρακάτω εργασίες στη στέγη του εσωνάρθηκα:

α) Αφαίρεση ξυλοκατασκευής.
β) Καθαίρεση νεωτερικού τοίχου μέχρι το ύψος του τρουλίσκου.
γ) Διάστρωση περλίτη εν ξηρώ.
δ) Διάστρωση ελαφρά οπλισμένου περλιτοδέματος.
ε) Διάστρωση μολυβδοφύλλων με την παλαιά τεχνική πάνω σε στρώμα αργίλου.

7. Μπούρας, Νέα Μονή, σ. 21-44.

Εικ. 1. Νέα Μονή Χίου, καθολικό. Η νότια όψη. Σημειώνεται η θέση του εσωνάρθηκα.

ριστη προέλευση. Τα παραπάνω μαζί με μεγάλη ποσότητα παλαιού οικοδομικού υλικού, που βρέθηκε διάσπαρτο κάτω από την ξυλοκατασκευή, συγκεντρώθηκαν και μελετώνται.

Ο τοίχος αυτός προφανώς δεν περιλαμβανόταν στις προθέσεις του αρχικού κατασκευαστή, αφού άλλωστε η τοποθέτηση ενός νεκρού φορτίου στο ασθενέστερο σημείο της θολωτής κατασκευής (Εικ. 4) μόνο σαν λύση ανάγκης μπορεί να γίνει αποδεκτή. Και αυτή η λύση δεν μπορεί παρά να υπαγορευτεί από την αλλαγή του υλικού επίστρωσης της στέγης από μολύβι σε κεραμίδια. Είναι γνωστό ότι το μολύβι μπορεί να χρησιμοποιηθεί για τη στεγάνωση κεκλιμένων στεγών, ακόμα και με πολύ μικρή κλίση —έως και 1-2%—ενώ αντίθετα η κεραμοσκεπή είναι απαραίτητο να έχει τουλάχιστον 20% κλίση για να είναι υδατοστεγής. Όπως γνωρίζουμε από τις πηγές, τα μολυβδόφυλλα που είχαν αφαιρεθεί το 1822⁸ επανατοποθετήθηκαν μεν το 1857⁹, αλλά αντικαταστάθηκαν με κεραμίδια μετά την καταστροφή τους το 1881 από την κατάρρευση του τρούλου του κυρίως ναού. Το τελευταίο διακρίνεται στη δεύτερη από τις φωτογραφίες της Γενναδείου¹⁰. Συνεπώς, από τα παραπάνω είναι απόλυτα δικαιολογημένο να υποθέσουμε ότι ο τοίχος αυτός κατασκευάστηκε κατά τις εργασίες του 1891 με σκοπό την αύξηση της κλίσης της στέγης που θα δεχόταν τη νέα κάλυψη με κεραμίδια.

Στην περίπτωση όμως αυτή τίθεται το θέμα της παλαιότερης μορφής της στέγης του εσωνάρθηκα. Σημαντικότερες ενδείξεις γι' αυτό υπάρχουν σε μια εξαιρετικά ιδιόμορφη αετωματική κατασκευή, που βρέθηκε στο ακρότατο όριο της στέγης του εσωνάρθηκα προς τα δυτικά (Εικ. 4, 5). Πρόκειται για την απόληξη του δυτικού τοίχου του εσωνάρθηκα προς τα πάνω, που ενσωματώθηκε μέσα στη στέγη. Όπως άλλωστε γνωρίζουμε και από παλαιότερα δημοσιεύματα¹¹, ο εξωνάρθηκας χωρίζεται από τον εσωνάρθηκα με αρμό διαχωρισμού φάσεων. Ο αρμός αυτός εμφανίζεται και στο χώρο της στέγης (Εικ. 6) με πλάτος 3-4 εκ. Ο διαχωρισμός των δύο φάσεων επιτεύχθηκε κατασκευαστικά με τη χρήση ξυλοτύπου, που δεν αφαιρέθηκε μετά το τέλος των εργασιών¹². Ίχνη του υπάρχουν στο κονίαμα προς την πλευρά του εξωνάρθηκα μόνο (πράγμα φυσικό, αφού προς την πλευρά του εσωνάρθηκα υπήρχε ήδη τοίχος στεγνός από χρόνια) και μάλιστα ένα κομμάτι ξύλο, σε κατάσταση προχωρημένης αποσύνθεσης, βρέθηκε σφηνωμένο ανάμεσα στις δύο φάσεις του ναού. Ο αρμός αυτός αντιστοιχεί στις ανεξήγητες ως τώρα, κατακόρυφες περιμετρικές ρωγμές στα τόξα στο σημείο επαφής έσω- και εξωνάρθηκα, στο εσωτερικό του ναού (Εικ. 7).

Η δομή του αετώματος που αναφέραμε είναι συμφυής

με το δυτικό τοίχο του εσωνάρθηκα, συνεπώς μελετώντας το μπορούμε να βγάλουμε συμπεράσματα, που θα ισχύουν για τη δομή ολόκληρου του τοίχου, καθώς και για την ενδιάμεση φάση πριν από την προσθήκη του εξωνάρθηκα. Η κατασκευή λοιπόν αυτή απαρτίζεται από τρία τόξα. Το μεσαίο είναι μεγαλύτερο από τα άλλα δύο, που αντιστοιχούν απόλυτα στα αψιδώματα του ανατολικού τοίχου του εξωνάρθηκα, όπως φαίνεται στο σχέδιο (Εικ. 8). Η όψη που εμφανίζει το μεσαίο τόξο προς τη στέγη του εσωνάρθηκα (Εικ. 5) διαμορφώνεται από πλίνθους και παρόλιθους, που εναλλάσσονται με ρυθμό τρεις προς ένα χωρίς καμιά προσπάθεια επεξεργασίας της τελικής όψης, πράγμα που σημαίνει ότι δεν προοριζόταν ποτέ να είναι εμφανής. Η εναλλαγή λίθων-τούβλων, πράγμα αρκετά σύνηθες την εποχή αυτή, αλλά και αργότερα, σε κτίρια της Κωνσταντινούπολης¹³, παρατηρείται και σε άλλα σημεία του ναού: α) στο νότιο τοίχο του κυρίως ναού σε διερευνητική τομή, β) στα μέτωπα των τόξων των κογχών του κυρίως ναού, όπως διακρίνεται στις φωτογραφίες του J. Strzygowski αμέσως μετά τους σεισμούς του 1881¹⁴ (σε αυτή την περίπτωση ο ρυθμός εναλλαγής είναι 4:1). Αντίθετα, όσο μπορούμε να συμπεράνουμε από τα στοιχεία που έχουμε στη διάθεσή μας (από φωτογραφίες του Strzygowski ή από τις θέσεις που είναι ακάλυπτη η τοιχοποιία στη νότια κόγχη), αυτό το σύστημα δομής δεν παρατηρείται στην τοιχοποιία του εξωνάρθηκα, όπου έχουμε ένα ιδιότυπο, ατελές πλινθοπερίκλειστο σύστημα με τριγωνικές διατάξεις τούβλων ή κοινή αργολιθοδομή. Εξαιρεση παρουσιάζουν οι τρούλοι του εξωνάρθηκα, που θα μας απασχολήσουν αργότερα. Το συνδυατικό κονίαμα του αετώματος είναι ισχυρό ασβεστοκονίαμα με μεγάλα κομμάτια σπασμένων κεραμικών ως αδρανές. Συμπερασματικά μπορούμε να αναφέρουμε ότι το σύνολο της πρώτης φάσης (κυρίως ναός και εσωνάρθηκας)

8. Γρ. Φωτεινός, Απομνημονεύματα, Χιακόν Αρχείον Γ. Βλαχογιάννη, Ι, 1924, σ. 265.

9. Α. Στεφάνου, Εργασία επί των μνημείων της Χίου το 1967, Χιακή Επιθεώρησις 6 (1968), τχ. 16, σ. 59.

10. Μπούρας, Νέα Μονή, σ. 54. Επειδή θα αναφερθούμε επανειλημμένα στις δύο αυτές φωτογραφίες θα ονομάσουμε αυτήν στη σ. 53 πρώτη και αυτήν στη σ. 54 δεύτερη. Οι ίδιες φωτογραφίες δημοσιεύονται και στο Λεύκωμα των ερειπίων της Χίου συνεπεία των σεισμών της 22/3 Απριλίου 1881, Γεννάδειος Βιβλιοθήκη, Αθήνα 1983, σ. 19-20.

11. Μονή του Λιβός, Παμμακάριστος. Ενδεικτικά για τον τρόπο αυτό δομής βλ. Α. Πασαδαίος, Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος των βυζαντινών κτιρίων της Κωνσταντινούπολεως, Εν Αθήναις 1973, πίν. Α'.

12. Ο ξυλότυπος αυτός ίσως είχε τοποθετηθεί για τη δημιουργία αρμού για την καλύτερη λειτουργία των δύο, ουσιαστικά, κτιρίων σε περίπτωση σεισμού.

13. Πασαδαίος, ό.π., σ. 12.

14. Strzygowski, ό.π.

Εικ. 2. Τομή κατά πλάτος στον εσωνάρθηκα. Ορατή η διάρθρωση της δικλινούς στέγης.

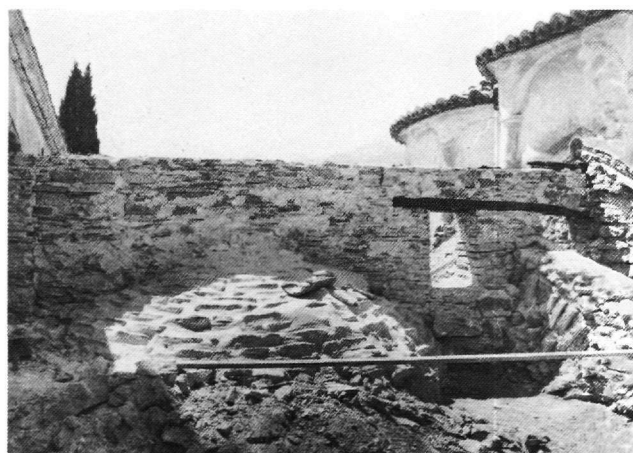
φαίνεται ότι ήταν κατασκευασμένο με το παραπάνω σύστημα δομής.

Η εξωτερική επιφάνεια του αετώματος (η πλευρά που εφάπτεται στον εξωνάρθηκα) εμφανίζεται τελείως διαφορετική, παρόλο που απαρτίζεται από τα ίδια δομικά στοιχεία. Εδώ η προσπάθεια διαμόρφωσης τελικής ορατής επιφάνειας είναι σαφής (Εικ. 9). Το κεντρικό τόξο παρουσιάζει διπλά τυφλά αψιδώματα —χαρακτηριστικό της σχολής της Πρωτεύουσας¹⁵— πλάτους 30 εκ., που εισέχουν κατά 10 εκ. το καθένα, όπου και παρατηρείται ο ρυθμός τρία προς ένα τούβλων-λίθων. Τα άλλα δύο τόξα δεξιά και αριστερά απαρτίζονται από τριπλά αψιδώματα στο ίδιο επίπεδο κατασκευασμένα αποκλειστικά από τούβλα πλάτους 27 εκ. Τα τρία αυτά τόξα δεν εξωτερικεύουν τη δομή της στέγασης του εσωνάρθηκα (που αποτελείται από δύο καμάρες και έναν κεντρικό τυφλό τρουλίσκο)¹⁶, αλλά παρουσιάζεται έκδηλη η προσπάθεια δημιουργίας «τελειωμένης» όψης. Όλα τα στοιχεία της δυτικής όψης του εσωνάρθηκα είναι συγκεντρωμένα στο σχέδιο της Εικ. 8. Η αναντιστοιχία δομής και εξωτερικής όψης έχει παρατηρηθεί και σε άλλα σημεία, π.χ. στις κόγχες της βόρειας και της νότιας όψης του κυρίως ναού, αλλά και στα αψιδώματα του εσωνάρθηκα. Φαίνεται ότι αποτελούσε μια συνθετική μανιέρα, ενιαία για όλη την πρώτη φάση του ναού. Η υπόλοιπη επιφάνεια είναι καλυμμένη με επίχρισμα, πάνω στο οποίο έχουν χαραχθεί με μεγάλη επιμέλεια οριζόντιες και κατακόρυφες γραμμές με το μυστρί σε φρέσκο κονίαμα¹⁷ (Εικ. 9). Η σχετικά πρόχειρη αυτή λύση έρχεται σε αντίθεση με τη μεγαλοπρέπεια του εσωτερικού και δείχνει ότι ο τεχνίτης προσπάθησε να ολοκληρώσει τη δυτική όψη του εσωνάρθηκα με απλά σχετικά μέσα, γνωρίζοντας όμως ότι σύντομα θα επακολουθούσε και η προσθήκη του εξωνάρθηκα στη σύνθεση¹⁸.

Η ράχη του αετώματος είναι καλυμμένη με κεραμικές πλάκες, πάνω στις οποίες υπάρχει κονίαμα, που φέρει εγκάρσια ίχνη, σε αποστάσεις ανά 50 εκ. περίπου. Τα ίχνη αυτά είναι αποτυπώματα μολυβδοφύλλων, που διαστρώθηκαν σε μαλακό ακόμα υπόβαθρο (Εικ. 5-6). Αποτελεί δηλαδή μια σαφέστατη ένδειξη της, διαπιστωμένης ως τώρα μόνον από τις πηγές, κάλυψης με μολυβδόφυλλα του εσωνάρθηκα. Και επειδή το κονίαμα αυτό που φέρει τα ίχνη συνδέεται με το εξωτερικό επίχρισμα της δυτικής όψης, μπορούμε να υποθέσουμε με μεγάλη βεβαιότητα ότι το αέτωμα αυτό διαμόρφωνε την απόληξη της στέγης στην αρχική της μορφή τον 11ο αιώνα. Ίδιας μορφής κονίαμα εμφανίζεται στην κορυφή του τυφλού τρουλίσκου (η δομή του θα μας απασχολήσει πιο κάτω) (Εικ. 3), που έχει ακριβώς το ίδιο ύψος με το αέτωμα της δυτικής όψης, δηλαδή 60 εκ. χαμηλότερα από τη νεωτερική δικλινή κεραμο-

σκεπή. Τέλος, ίχνη από ισχυρό κουρασάνι, που χρησιμοποιε για τη στεγάνωση της επαφής τοίχου-μολυβδοφύλλων, υπάρχει στο δυτικό τοίχο του κυρίως ναού (Εικ. 10) και ορίζει την ανατολική απόληξη της στέγης. Με τη μορφή που προτείνεται, αλλά και το υλικό της κάλυψης, συμφωνεί το σχέδιο του Barskij¹⁹ του 1732, που εμφανίζει τη στέγη του εσωνάρθηκα δικλινή και σκεπασμένη με το ίδιο υλικό όπως ο υπόλοιπος ναός, δηλαδή μολύβι. Αντίθετα, δεν διακρίνεται το υλικό της κάλυψης στη δεύτερη²⁰ φωτογραφία της Γενναδείου, λόγω των υλικών του τρούλου που κατέρρευσε, είναι όμως ξεκάθαρο ότι η κλίση της στέγης ήταν μικρότερη από τη σημερινή, πράγμα που ενισχύει τις παραπάνω υποθέσεις.

Σε απόσταση 1,70 μ. από την κορυφή του αετώματος στη βορινή πλευρά υπάρχει ένας αναβαθμός βάθους 20

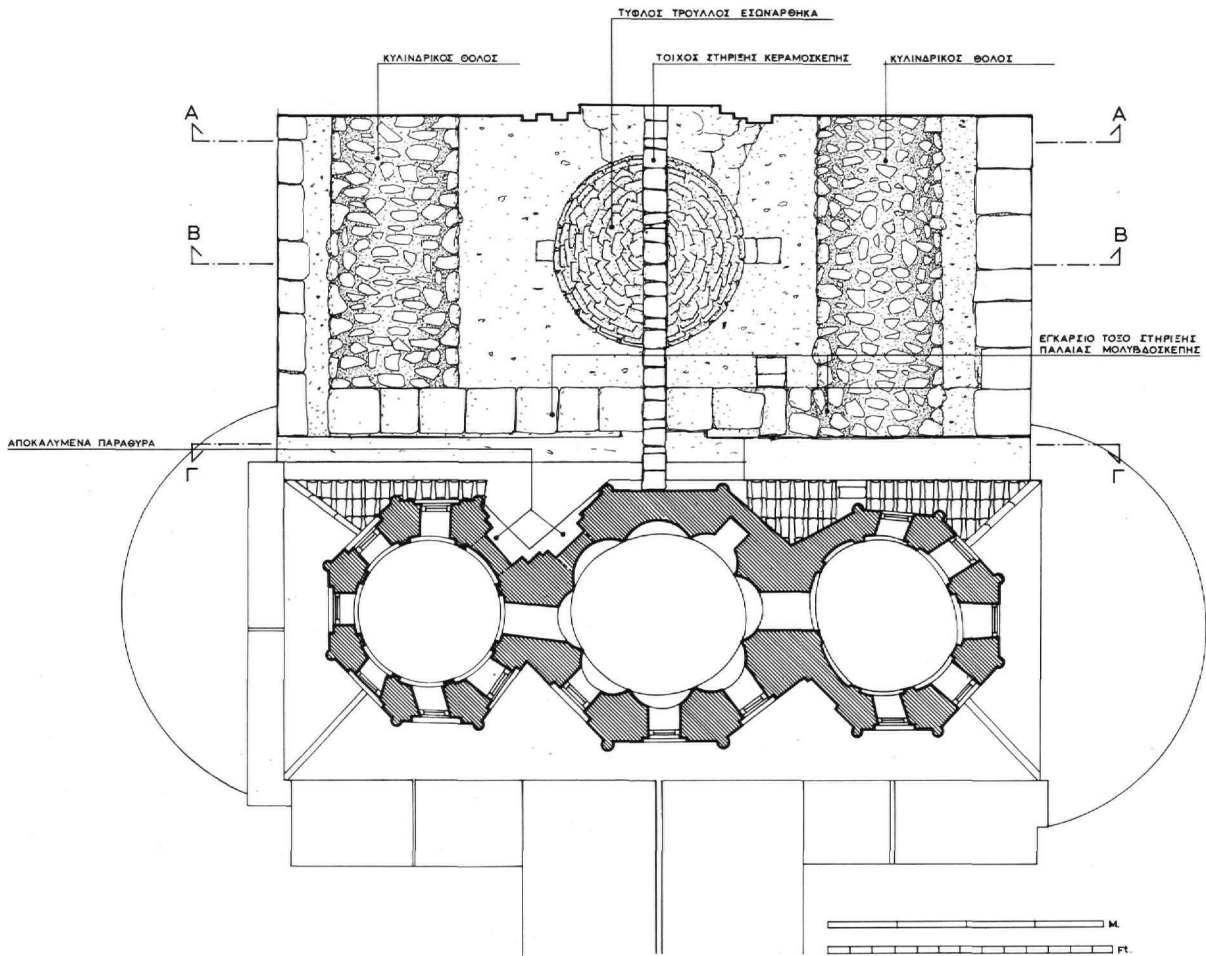

Εικ. 3. Άποψη της στέγης μετά την αφαίρεση της κεραμοσκεπής.

εκ. (Εικ. 5-6), μετά τον οποίο η κλίση της ράχης του διαφοροποιείται ελαφρά. Στη νότια πλευρά ο αντίστοιχος αναβαθμός έχει καταστραφεί αλλά παρατηρείται η ίδια αλλαγή κλίσης που βεβαιώνει τη συμμετρία των δύο πλευρών (Εικ. 11). Στους αναβαθμούς αυτούς αντιστοιχούν δύο μικροί εγκάρσιοι τοίχοι (Εικ. 3, 4, 11) χτισμένοι ταυτόχρονα με το δυτικό αέτωμα, που ευθυγραμμίζονται με κάποιες, ανεξήγητες αν τις δούμε μόνες τους, πέτρινες βάσεις κοντά στον τυφλό τρουλίσκο (Εικ. 12). Προφανώς στα σημεία αυτά υπήρχαν χαμηλοί τοίχοι παράλληλοι με τον κύριο άξονα του ναού, οι οποίοι, αν συνδυαστούν με τους αναβαθμούς του αετώματος, σχηματίζουν τη βάση για μια υπερύψωση στη δικλινή στέγη. Αυτή θα είχε ύψος όχι μεγαλύτερο από 20-30 εκ. και θα έπαιζε το ρόλο υποτυπώδους κεραίας.

Όλα τα παραπάνω στοιχεία εμφανίζονται στο σχέδιο

Εικ. 4. Κάτοψη του εσωνάρθηκα και του εξωνάρθηκα μετά την αφαίρεση της κεραμοσκεπής.

της Εικ. 8. Με βάση αυτό είναι δυνατόν να προταθεί ένα σχέδιο γραφικής αποκατάστασης της «προσωρινής» δυτικής όψης του εσωνάρθηκα (Εικ. 13). Η ρυθμική επανάληψη των ζωνών των τούβλων είναι αυτή που έχει αποκαλυφθεί σε διάφορα σημεία του ναού²¹. Ο κεραμοπλαστικός διάκοσμος συναντάται στις εκκλησίες της ίδιας εποχής στην Κωνσταντινούπολη²², αλλά κυρίως στο μεταγενέστερο αντίγραφο του καθολικού της Νέας Μονής, δηλαδή την Παναγία την Κρήνα, επίσης στη Χίο²³. Τέλος, τα ανοίγματα ανάμεσα στον εσω- και εξωνάρθηκα σχεδιάζονται μεγαλύτερα σε ύψος από το σημερινό τους μέγεθος. Ο λόγος είναι ότι στις παραστάδες ο ψηφιδωτός διάκοσμος συνεχίζεται χαμηλότερα από το σημερινό ύψος της ποδιάς και συνεπώς τα παράθυρα αυτά έχουν κλειστεί εν μέρει, σε απροσδιόριστη εποχή, πάντως μετά την κατασκευή των ψηφιδωτών. Η βάση του τρούλου δεν είναι

15. G. Millet, *L'école grecque dans l'architecture byzantine*, Paris 1916, σ. 28 και αλλού.

16. Για ακριβέστερη περιγραφή βλ. Μπούρας, *Νέα Μονή*, σ. 71-75.

17. Σχετικά με την εφαρμογή γραμμών χαραγμένων με μυστρί στις εξωτερικές επιφάνειες, βλ. H. Schäfer, *Architekturhistorische Beziehungen zwischen Byzanz und die Kiever Rus im 10. und 11. Jahrhundert*, *IstMitt* 23/24 (1973-74), σ. 220-223, πίν. 97-99.

18. Η παρατήρηση αυτή και η ύπαρξη του συστήματος της αποκρυσταλλωμένης πλίνθου (βλ. παρακάτω) αντικρούει την τοποθέτηση από το R. Ousterhout του εξωνάρθηκα στο 13ο αιώνα, βλ. R. Ousterhout, *Book Review*, *JSAH* XLII (1983), σ. 298.

19. Βλ. και αλλού αλλά και Μπούρας, *Νέα Μονή*, σ. 49.

20. Ο.π., υποσημ. 10.

21. Για τοίχους με εναλλαγή λίθων-τούβλων βλ. και E. Reusche, *Polychromes Sichtmauerwerk byzantinischer und von Byzanz beeinflusster Bauten Südosteuropas*, Köln 1971.

22. Πασαδαίος, ό.π. (υποσημ. 11).

23. Orlandos, ό.π. (υποσημ. 3), σ. 31-37.

η σημερινή αλλά έχει σχεδιαστεί σύμφωνα με τη γραφική αναπαράσταση του Χ. Μπούρα²⁴. Για τις τοξωτές κατασκευές στην επιφάνεια του δυτικού τοίχου του κυρίως ναού θα μιλήσουμε παρακάτω.

Θα μας απασχολήσει κατόπιν η δομή της στέγασης του εσωνάρθηκα: Κατ' αρχήν η βόρεια και η νότια καμάρα (Εικ. 2, 4, 11, 12) είναι κατασκευασμένες —στο εμφανές τους τμήμα τουλάχιστον— από απλή αργολιθοδομή. Κάποια διαφορά που παρατηρείται ανάμεσα στην κλίση του δυτικού αετώματος και την εφαπτομένη τους μπορεί να οφείλεται στην εκ νέου ανοικοδόμησή τους με διαφορετικά υλικά μετά την καταστροφή τους (οπότε καταστράφηκαν και τα ψηφιδωτά στην εσωτερική τους επιφάνεια). Ο τυφλός τρουλίσκος όμως είναι μια ενδιαφέρουσα κατασκευή (Εικ. 3, 4, 10). Είναι ολόκληρος κτισμένος με τούβλα διαστάσεων 25×25×2,5 εκ. με κουρασάνι για συνδετικό κοινίαμα. Από ένα ύψος και πάνω οι στρώσεις των τούβλων εμφανίζονται οριζόντιες ή με ελάχιστη κλίση, οριζοντας έτσι ένα ιδιότυπο εκφορικό σύστημα, πράγμα αρκετά σπάνιο για την εποχή αυτή²⁵. Το αποτέλεσμα είναι μια μορφή που πλησιάζει προς την κωνική.

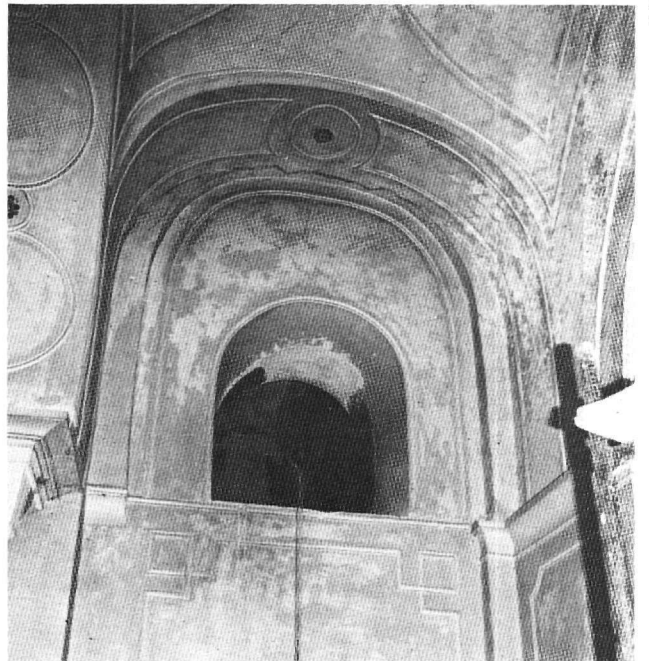

6

5

Παρακάμπτοντας το ενδεχόμενο να έρθουν στο φως παλαιότερες θεωρίες περί περσικών ή αρμενικών επιρροών, μπορούμε να πούμε πως η προσπάθεια αποφυγής της χρήσης του ξυλοτύπου στις βυζαντινές εκκλησίες έφθασε εδώ σε ακραίες κατασκευαστικές λύσεις. Παρόμοια «εκφορική» κατασκευή παρατηρήθηκε²⁶ από την πρώτη φωτογραφία της Γενναδείου στη στεφάνη του τυμπάνου του γκρεμισμένου τρούλου του κυρίως ναού. Μάλιστα, τα λίγα τούβλα που διακρίνονται από τη γένεση του θόλου μοιάζουν να είναι και αυτά τοποθετημένα σε οριζόντιες στρώσεις. Είναι λοιπόν πιθανόν το σύστημα αυτό δομής να είχε χρησιμοποιηθεί στο σύνολο των τρούλων του ναού, οπότε

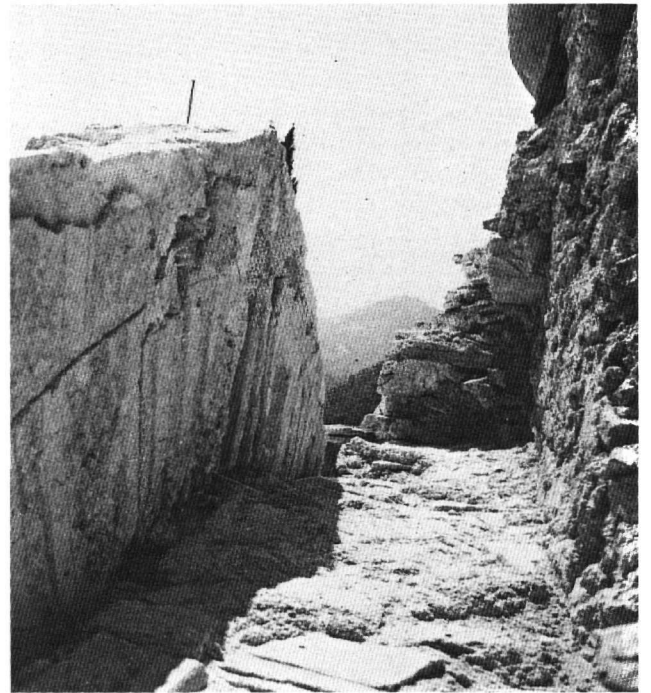
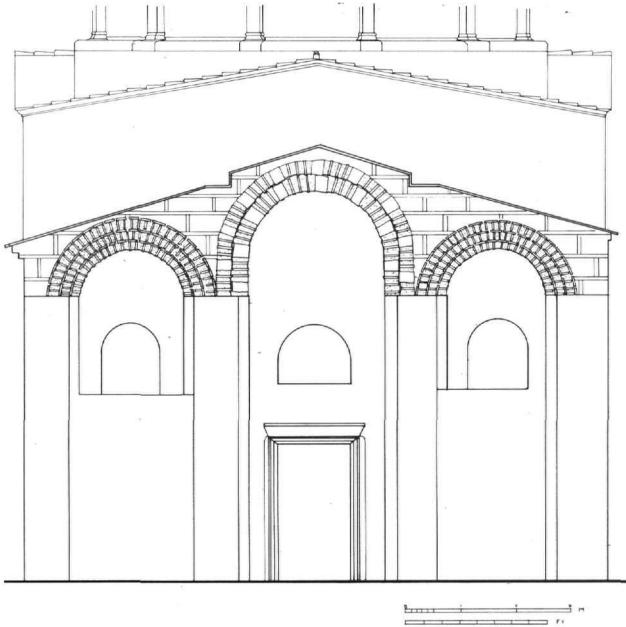

7

η μορφή του μεγάλου τρούλου θα ήταν σε τομή ελαφρά διαφορετική από την προτεινόμενη από το Χ. Μπούρα²⁷ πλησιάζοντας ίσως μια κωνική επιφάνεια.

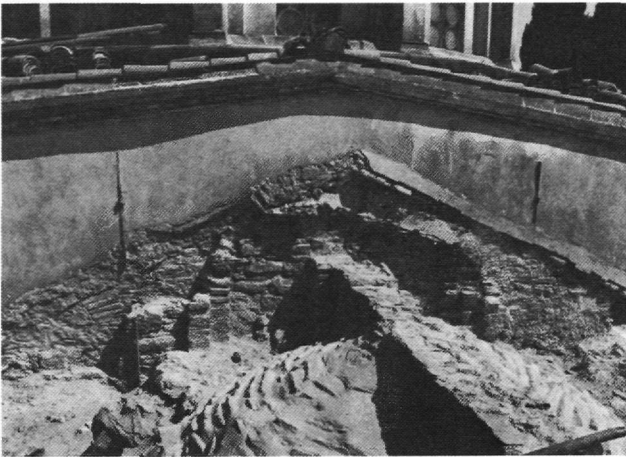
Άλλη ενδιαφέρουσα παρατήρηση έγινε μετά την καθαίρεση της τριγωνικής κεραμοσκεπής του εξωνάρθηκα, που ήταν σε επαφή με τη στέγη του εσωνάρθηκα

8

9

10

Εικ. 5. Το δυτικό αέτωμα της στέγης του εσωνάρθηκα. Διακρίνεται ο αναβαθμός στη βόρεια πλευρά.

Εικ. 6. Αρμός διαχωρισμού φάσεων ανάμεσα στον εξωνάρθηκα και τον εσωνάρθηκα.

Εικ. 7. Άποψη από τον εσωνάρθηκα του διαχωριστικού τοίχου εσωνάρθηκα-εξωνάρθηκα. Διακρίνονται ρωγμές που αντιστοιχούν στον αρμό διαχωρισμού φάσεων.

Εικ. 8. Ο δυτικός άξονας του εσωνάρθηκα σύμφωνα με τα υπάρχοντα στοιχεία.

Εικ. 9. Η δυτική όψη του αετώματος του εσωνάρθηκα.

Εικ. 10. Άποψη του δυτικού τοίχου του κυρίως ναού.

(Εικ. 4). Με την ενέργεια αυτή αποκαλύφθηκαν οι βάσεις του βόρειου και μεσαίου τρουλίσκου του εξωνάρθηκα. Στο σημείο αυτό ο τρόπος δομής των τρουλίσκων είναι το σύστημα της αποκρυμμένης πλίνθου (Εικ. 14-15). Οι πλίνθοι αυτές έχουν αρκετά μεγάλο πάχος, 3,5-4 εκ., και διαστάσεις 30×30 εκ. (είναι δηλαδή διαφορετικές από αυτές του τρούλου του εσωνάρθηκα). Τα διάκενα έχουν πλάτος 8,5-10 εκ. (Εικ. 16) και το αρμολόγημα είναι από κουρασάνι με λεπτόκοκκο αδρανές, που έχει ελαφρά κλίση προς τα έξω για την απομάκρυνση των νερών της βροχής. Η κατασκευή παρουσιάζει υψηλή ποιότητα στις λεπτομέρειες (ας προσεχθεί η κομψότητα του γωνιακού ημικιονί-

σκου και η ακρίβεια με την οποία έχουν πελεκηθεί τα τούβλα που τον απαρτίζουν). Το νεωτερικό επίχρισμα που την καλύπτει είναι εξαιρετικά χονδροειδές και δεν ανταποκρίνεται παρά σε γενικές γραμμές μόνο στη μορφή που σκεπάζει. Είναι σαφές λοιπόν ότι η αυθεντική όψη των τρουλίσκων ήταν δομημένη με το σύστημα της αποκρυμμένης πλίνθου. Το τμήμα του νότιου τρουλίσκου (που αποκαλύφθηκε) είναι κατα-

24. Μπούρας, Νέα Μονή, σ. 102-110.

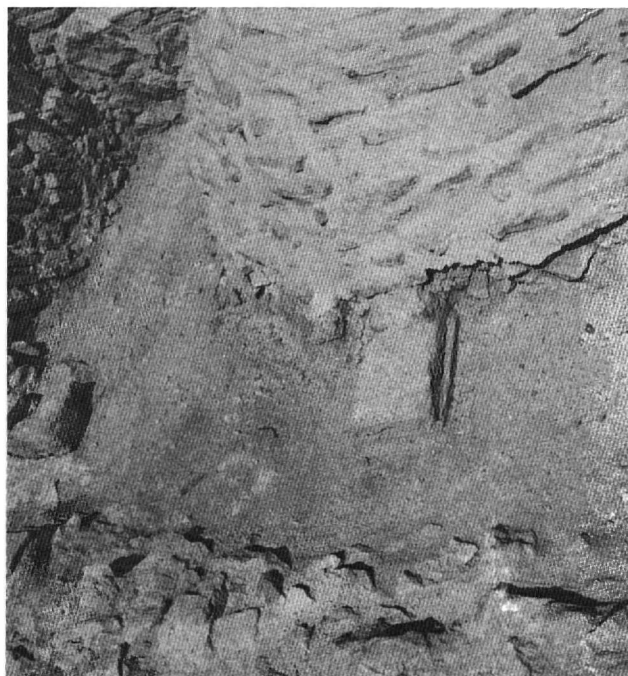
25. Α. Πασαδαίος, Περί τινος ασυνήθους βυζαντινού θόλου, Χαρστήριον εις Α. Κ. Ορλάνδον, Α', 1965, σ. 187-192, πίν. 1-IV.

26. Μπούρας, Νέα Μονή, σ. 157.

27. Ό.π. (υποσημ. 23).

σκευασμένο με πολύ πιο πρόχειρο τρόπο (Εικ. 11), αλλά βάσιμο είναι να υποθέσουμε ότι η αρχική του μορφή, όπως και όλων των τρουλίσκων, θα ήταν κατασκευασμένη με το σύστημα αυτό.

Αυτός ο τρόπος δομής δεν είχε αποκαλυφθεί μέχρι τώρα σε κανένα άλλο σημείο του ναού, παρόλο που ο Krautheimer αναφέρει²⁸ —ερμηνεύοντας λανθασμένα

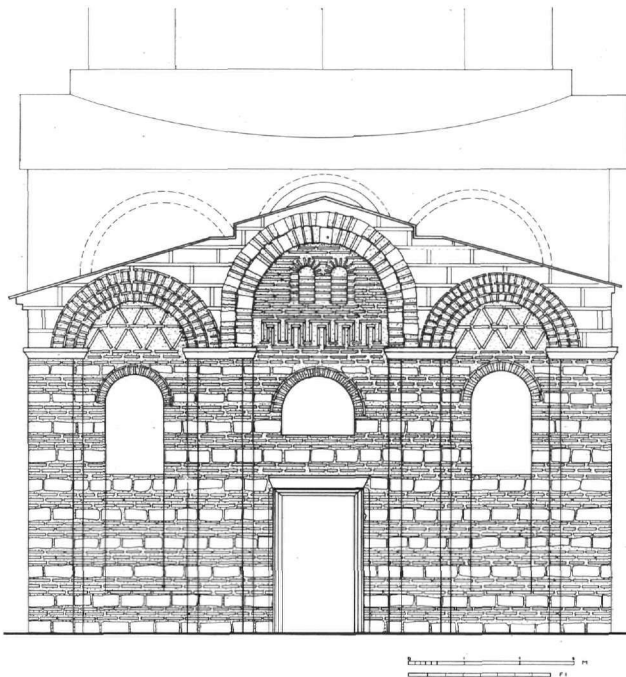

τις φωτογραφίες του J. Strzygowski— ότι ο ναός ήταν ολόκληρος κτισμένος με αποκρυμμένη πλίνθο ή τουλάχιστον στη ζώνη των θόλων. Φαίνεται όμως ότι, ενώ οι τρούλοι του εξωνάρθηκα ήταν κατασκευασμένοι με σκοπό να μείνουν ανεπίχριστοι, τούτο δεν συνέβαινε και με την υπόλοιπη τοιχοποιία του. Ο νότιος τοίχος, όπου έχει αφαιρεθεί το επίχρισμα, αλλά και ο βόρειος, όπως φαίνεται στις φωτογραφίες του Strzygowski, είναι πολύ πιο πρόχειρα κατασκευασμένοι και κατά τις ενδείξεις προορισμένοι από την αρχή να επιχρισθούν. Η περίπτωση της ορθομαρμάρωσης που αναφέρει ο Strzygowski φαίνεται πιο απίθανη. Δυστυχώς η ύπαρξη του συστήματος της αποκρυμμένης πλίνθου λίγο μας βοηθά στη χρονολόγηση του εξωνάρθηκα, αφού ο τρόπος αυτός χαρακτηρίζει με τον 11ο-12ο αιώνα, αλλά όπως έδειξε ο Π. Βοκοτόπουλος²⁹ εκτείνεται χρονικά μέχρι το 13ο-14ο αιώνα. Ακόμα, σύμφωνα με τον ίδιο αλλά και τον Ebersolt³⁰, ούτε το πλάτος των διακένων ανάμεσα στα εμφανή τούβλα μπορεί να μας δώσει μια ασφαλή ένδειξη χρονολόγησης.

Τέλος, αποκαλύφθηκαν οι βάσεις δύο παραθύρων στον κεντρικό και το βόρειο τρούλισκο του εξωνάρθηκα (Εικ. 14). Τα παράθυρα αυτά κλείστηκαν σε απροσδιόριστη εποχή, πάντως μετά το 1732, αφού τουλάχιστον το ένα εμφανίζεται ανοικτό στο σχέδιο του Barskij. Οι παραστάδες τους παρουσιάζουν διπλή υποχώρηση (όπως επισημαίνεται στο σχέδιο της Εικ. 4, βλ. και Εικ. 15). Επομένως στην όψη τους είναι διαμορφωμένα

διπλά τυφλά αψιδώματα —λεπτομέρεια άμεσα επηρεασμένη από τη σχολή της Πρωτεύουσας³¹. Τα αψιδώματα αυτά δεν επαναλήφθηκαν στο παχύ στρώμα επιχρίσματος που καλύπτει τους τρουλίσκους. Βέβαια, έγινε κάποια προσπάθεια επανάληψης των μορφολογικών στοιχείων των αρχικών όψεων, καθόλου πλήρης όμως, έτσι ώστε μόνο σαν άκομψη ανάμνηση της αυθεντικής μορφής να μπορούν να θεωρηθούν.

Η βάση των παραθύρων βρίσκεται σε χαμηλότερη στάθμη από το υποθετικό αρχικό επίπεδο της στέγης του εσωνάρθηκα. Στο σημείο αυτό υπάρχει μια μικρή ποδιά από πατητό κουρασάνι, πλάτους 10 εκ. περίπου, που αντιστοιχεί στην ελαφριά διαπλάτυνση του ημικιονίσκου της ακμής του κεντρικού τρουλίσκου, που έχει διαμορφωθεί ως βάση (Εικ. 16). Ο συσχετισμός των βάσεων των παραθύρων και της στέγης του εσωνάρθηκα κάτω από μια ενιαία επιφάνεια είναι πρακτικά αδύνατος, ώστε σκόπιμο είναι να υποθέσουμε ότι στην αρχή η στέγαση των δύο τμημάτων ήταν ανεξάρτητη. Τα προβλήματα υγρασίας που σίγουρα θα προέκυψαν από την αμήχανη αυτή λύση γρήγορα θα οδήγησαν σε μια ενοποίηση της στέγασης κάτω από τη δικλινή στέγη του εσωνάρθηκα. Πράγματι, στη θέση που το ιδεατό επίπεδο της στέγης του εσωνάρθηκα τέμνει τον τοίχο των τρουλίσκων, υπάρχει σαφέστατο ίχνος (Εικ. 14), κάτω από το οποίο η επιφάνεια του τοίχου βρίσκεται σε πολύ καλύτερη κατάσταση από ό,τι πάνω, που έχει υποστεί μεγάλη διάβρωση. Φαίνε-

Εικ. 11. Η νότια πλευρά της στέγης του εσωνάρθηκα.
 Εικ. 12. Η στέγη του εσωνάρθηκα. Διακρίνεται η χάραξη του μικρού τοίχου που ορίζει την υπερύψωση της στέγης.
 Εικ. 13. Πρόταση γραφικής αποκατάστασης της όψης του δυτικού τοίχου του εσωνάρθηκα, πριν από την προσθήκη του εξωνάρθηκα.
 Εικ. 14. Όψη των τρουλίσκων του εξωνάρθηκα μετά την αφαίρεση της στέγης.

ται ότι σε μικρό χρονικό διάστημα κατασκευάστηκε στέγη σε επαφή με τον τοίχο του τυμπάνου, οπότε το τμήμα που βρισκόταν έξω υπέστη μεγαλύτερη διάβρωση από το προστατευμένο κάτω μέρος. Μια τελευταία παρατήρηση στην περιοχή αυτή είναι ότι δεν υπάρχει ανάμεσα στους τρεις τρουλίσκους, ούτε πουθενά αλλού, αρμός αλλαγής οικοδομικής φάσης. Συνεπώς η κριτική που ασκήθηκε³² στην ενδιαφέρουσα ίσως αισθητικά θεωρία του Oskar Wulff, για τη διαφορετική χρονολογία κατασκευής του μεσαιού από τους πλάγιους τρούλους³³, είναι απόλυτα σωστή. Σε οποιαδήποτε χρονολογία και αν κτίστηκε ο εξωνάρθηκας η μορφή του πρέπει να ήταν σε γενικές γραμμές αυτή με την οποία έφθασε στις ημέρες μας. Η μορφή αυτή δεν παρουσιάζει την εξαιρετική πρωτοτυπία που εμφανίζεται στη σύνθεση της πρώτης φάσης του καθολικού της Νέας Μονής, αλλά προσεγγίζει περισσότερο στα τυπικά δεδομένα της κωνσταντινουπολίτικης

σχολής. Κλασικές λύσεις, όπως διπλά αψιδώματα, ημικιονίσκοι κτιστοί στις ακμές αλλά και το σύστημα της αποκρυμμένης πλίνθου, ανάγουν άμεσα στις μεγάλες εκκλησίες της Πρωτεύουσας (Παντεπόπτης, Παντοκράτωρ κ.ά.)³⁴.

Κάποιες άλλες παρατηρήσεις μπορούν να διατυπωθούν για το τμήμα του δυτικού τοίχου του κυρίως ναού

που αποκαλύφθηκε από τις εργασίες στη στέγη του εσωνάρθηκα (Εικ. 10). Ο τοίχος αυτός είναι στο μεγαλύτερο του μέρος αργολιθοδομή με γεμίσματα από σπασμένα κεραμίδια και τούβλα χωρίς κανένα ρυθμό ή διακοσμητική διάθεση. Δυο τόξα από τούβλα μόνον είναι ενσωματωμένα στη δομή του τοίχου, κατασκευασμένα για την ενίσχυση της ακαμψίας του (Εικ. 17). Η απόληξη του τοίχου αυτού στις επισκευές του 1891 άλλαξε μορφή και από οριζόντια (όπως εμφανίζεται στη δεύτερη φωτογραφία της Γενναδείου) έγινε τριγωνική-αετωματική. Είναι άγνωστο πόσες φορές έγιναν επεμβάσεις στον τοίχο αυτό. Πάντως, το προς Β. τόξο διακρίνεται στη φωτογραφία του Strzygowski, πράγμα που σημαίνει ότι υπήρχε τουλάχιστον πριν από το 1891.

28. R. Krautheimer, *Early Christian and Byzantine Architecture*, Harmondsworth 1986, σ. 505, σημ. 12.

29. P. L. Vocotopoulos, *The Concealed Course Technique. Further Examples and a Few Remarks*, *JÖB* 28 (1979), σ. 247-260.

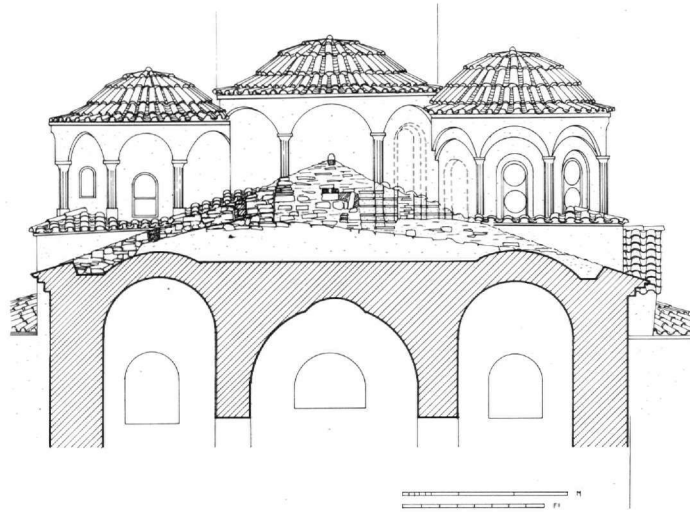
30. J. Ebersolt, *Monuments d'architecture byzantine*, Paris 1934, σημ. 187.

31. Μπούρας, *Νέα Μονή*, σημ. 23.

32. Ό.π., σ. 115.

33. O. Wulff, *Die byzantinische Kunst*, Berlin-Neubabelsberg 1918. Άλλωστε, η θεωρία αυτή δεν φαίνεται να στηρίχθηκε σε πραγματικές παρατηρήσεις στο μνημείο.

34. A. van Millingen, *Byzantine Churches in Constantinople*, London 1912, πίν. 77.

Στο μέσον όμως του τοίχου διατηρείται μια τοξωτή κατασκευή που διαφέρει από τη δομή του υπόλοιπου (Εικ. 10). Αποτελείται από ένα τριπλό τυφλό αψίδωμα, του οποίου το άνω μέρος έχει καταστραφεί εν μέρει αλλά η βάση παραμένει ανέπαφη. Το αψίδωμα αυτό εξέχει από το επίπεδο του τοίχου περίπου κατά 10 εκ., ενώ ο τοίχος του βάθους εισέχει ελαφρά από το επίπεδο αυτό, με αποτέλεσμα τη δημιουργία μιας αβαθούς επίπεδης κόγχης. Η κατασκευή του έχει γίνει με τη ρυθμική εναλλαγή λίθων και πλίνθων, με ρυθμό ένα προς τρεις που συναντήσαμε και σε άλλα σημεία του ναού (βλ. παραπάνω). Ακόμη, το δομικό κονίαμα είναι κουρασάνι με μεγάλα κομμάτια από σπασμένο κεραμίδι ως αδρανές. Το κονίαμα αυτό δεν είναι σε πολύ καλή κατάσταση, αλλά στο κάτω μέρος της βορινής πλευράς διατηρείται το αρμολόγημα, που έχει πολύ λεπτότερη σύνθεση αδρανούς και έχει υποστεί επεξεργασία, έτσι ώστε να αποτελεί τελική εμφανή όψη (πατητό). Φαίνεται ότι το κάτω τμήμα του αψιδώματος βρέθηκε από νωρίς κάτω από τη στέγη του εσωνάρθηκα και με τον τρόπο αυτό διατηρήθηκε σε καλύτερη κατάσταση. Τα παραπάνω πιστοποιεί ίχνος ασβεστοκονιάματος παρόμοιο με αυτό που καλύπτει το δυτικό αέτωμα. Οι ενδείξεις που μόλις αναφέρθηκαν μας πείθουν ότι το αψίδωμα αυτό κατασκευάστηκε στην πρώτη οικοδομική φάση του ναού.

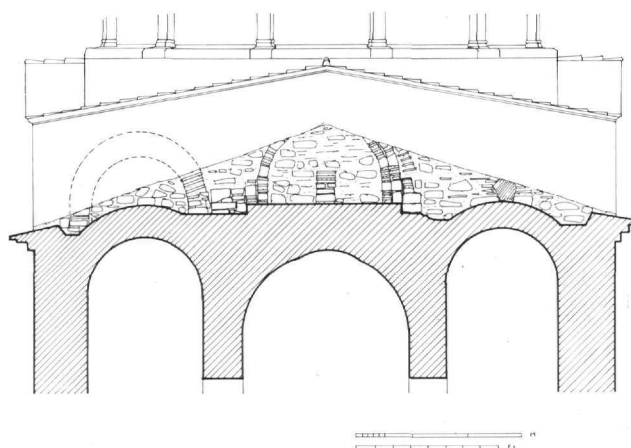
Στη βάση του αψιδώματος (Εικ. 10) υπάρχουν οι γενέσεις δύο ακόμα τόξων εκατέρωθεν του μεσαιού (καλύτερα διακρίνεται το νότιο). Αποδεικνύεται έτσι ότι στην πλευρά αυτή του κυρίως ναού διαμορφώνονταν τρία αβαθή τυφλά αψιδώματα, από τα οποία το κεντρικό τουλάχιστον είχε τριπλή υποχώρηση. Στο σχέδιο

Εικ. 15, 17. Η δυτική όψη του κυρίως ναού.

Εικ. 16. Λεπτομέρεια από το σύστημα δομής των τρολίσκων του εξωνάρθηκα.

της Εικ. 13 προβάλλονται πίσω από τη δυτική όψη του εσωνάρθηκα. Τα τρία αυτά αψιδώματα αποτελούν τη ρηχότερη επανάληψη της τριμερούς διαμόρφωσης που παρατηρούμε και στις άλλες πλευρές, όπως τουλάχιστον εμφανίζεται στο σχέδιο του Barskij. Αναγκαστικά όμως είναι ρηχότερα, αφού στο σημείο αυτό θα ακουμπούσε ο εσωνάρθηκας του καθολικού. Τα τόξα συνεχίζονταν και κάτω από τη στέγη του εσωνάρθηκα, παρόλο που ήταν εν μέρει αφανή, από μια προσπάθεια

για κατασκευαστική τελειότητα, χαρακτηριστική των μεσοβυζαντινών τεχνιτών.

Συμπεράσματα

Με τα λίγα, ομολογουμένως, στοιχεία που έχουμε μέχρι στιγμής στη διάθεσή μας, μπορούμε να αποτολμήσουμε την παρακάτω θεώρηση για την αλληλουχία των οικοδομικών φάσεων του ναού, η οποία θα περιμένει την επιβεβαίωση ή την απόρριψη όταν αποκαλυφθούν μεγαλύτερα τμήματα της τοιχοποιίας. Η πρώτη φάση του ναού (πριν από το κτίσιμο του εξωνάρθηκα) κατασκευάστηκε ανεπίχριστη. Εάν είχε σχεδιασθεί αυτό από την αρχή ή απλώς είχε προβλεφθεί ορθομαρμάρωση που δεν πραγματοποιήθηκε ποτέ, είναι άγνωστο. Η καθαρότητα και ακρίβεια των μορφών στη δυτική όψη του εσωνάρθηκα αλλά και στον κυρίως ναό συνηγορούν μάλλον με την πρώτη υπόθεση. Η τοιχοποιία παρουσίαζε, σύμφωνα με την τρέχουσα κατασκευαστική αντίληψη των Βυζαντινών, ομοιογένεια εσωτερικής και εξωτερικής παρειάς και ήταν κατασκευασμένη από λιθοδομή με ζώνες από πλίνθους με ρυθμό 4:1 ή 3:1. Το σύστημα αυτό το συναντήσαμε σε πολλά σημεία: στο εσωτερικό στη ζώνη των θόλων (από τις φωτογραφίες του Strzygowski), στη δυτική όψη του εσωνάρθηκα, στο αψίδωμα της δυτικής όψης του κυρίως ναού, σε διερευνητικές τομές κ.α. Το αισθητικό αποτέλεσμα στο σύνολο του ναού δεν θα ήταν πολύ διαφορετικό από το σχεδόν σύγχρονο καθολικό της μονής Λιβός, που χρησιμοποιεί αντίστοιχους τρόπους δομής των εξωτερικών όψεων³⁵.

Όταν πλέον συμπληρώθηκε ο ναός με την προσθήκη του εξωνάρθηκα, είχε πλέον ληφθεί η απόφαση να

επιχρισθεί ολόκληρος ο ναός και για το λόγο αυτό οι τοίχοι του κτίστηκαν πολύ πιο πρόχειρα. Στην αντίθετη περίπτωση θα πρέπει να υποθέσουμε ότι μόνον ο εξωνάρθηκας προοριζόταν να επιχρισθεί, πράγμα αρκετά απίθανο. Μόνον οι τρούλοι που δέσποζαν πάνω από τη μνημειώδη είσοδο κατασκευάστηκαν με μεγαλύτερη πολυτέλεια και με το σύστημα της αποκρυμμένης πλίνθου. Πολύ πιθανόν οι λόγοι να ήταν καθαρά οικονομικοί. Δηλαδή, πολύ νωρίς στην ιστορία του ναού παρουσιάζεται επιχρισμένος. Τέλος, σε μεταγενέστερη φάση επισκευών (πάντως πριν από το 1732, οπότε σχεδιάζεται από τον Barskij) επιχρίονται και οι τρούλοι του εξωνάρθηκα και το μνημείο αποκτά τη μορφή με την οποία περίπου έφθασε ως τις ημέρες μας.

35. Th. Mathews, *The Byzantine Churches of Istanbul. A Photographic Survey*, The Pennsylvania State University Press, University Park and London.

Sotiris Voyatzis

RECENT EVIDENCE FOR THE BUILDING HISTORY
OF THE KATHOLIKON OF NEA MONI ON CHIOS

This study is concerned with work conducted on the roof of the esonarthex of the katholikon of Nea Moni in August 1987.

The present tiled roof is supported on a more recent wall, built along the longitudinal axis of the church of building material in second use. The most probable date for its construction is 1891, a year in which extensive reconstruction work was carried out following the catastrophic earthquake of 1881.

Beneath the tiled roof were discovered building features from earlier phases: there is a pedimental structure on the west side of the esonarthex that forms the top of the west wall, 60 cm lower than the present roof. The spine of the pediment bears traces of the plaster from the sheets of lead with which, according to the sources, the church was once roofed. In the west face of the pediment are preserved a number of features relating to the mode of construction and appearance of the temporary west façade of the esonarthex (the building is known to have been erected in two phases: naos+esonarthex, and exonarthex). It consists of three arched structures: in the centre is a double blind arch, with bricks and stones used in the ratio of 3:1, flanked by two flat, triple arches constructed solely of bricks.

About 1.70 metres from the top of the pediment, there is a step, forming a primitive cross-arm. All these details are illustrated in Fig. 8; Fig. 13 represents an attempt to reconstruct the west façade of the esonarthex.

The two barrel vaults over the esonarthex are of no interest, since they seem to have been rebuilt, but the blind dome in the centre of the esonarthex still retains its original structure. It is built entirely of bricks, in courses laid almost horizontally, producing an unusual type of corbelling. The dome is thus almost conical in form. A similar method of construction has been noted

in the case of the crown of the old, main dome, in photographs taken before the demolition of the remains surviving from the earthquake of 1881; and it was probably also used in the dome itself.

During the course of the work it became clear that the construction method used in the three small domes above the exonarthex made use of the recessed brick technique, which so far has not been detected elsewhere in the church. In contrast, the bulk of the exonarthex is of rubble masonry, as is clear from old photographs. Two windows that had been covered with plaster were also discovered in the small domes. The fronts of these had double arches, like those of churches in Constantinople contemporary with Nea Moni.

Finally, in the west wall of the naos, which projects above the esonarthex, is preserved the base of three blind arches, of fairly recent rubble masonry; the triple central arch forms a shallow niche which is in quite a good state of preservation. Its construction involves a regular pattern of bricks and stones in the ratio of 3:1, which thus seems to have been the predominant technique in the construction of the first phase of the church. These forms seem to repeat the tripartite structure of the other façades of the naos, as seen in the Barskij's drawing of 1705.

In attempting to determine the original form of the façades of the monument, we may suppose that the building, in its first phase, was left unplastered (probably having the same form as the Monastery of Lips in Constantinople). When the exonarthex was added, however, it was decided to plaster it, apart from the three small domes, which were left unplastered. Finally, the entire building was given several coats of plaster at a later period.